

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Mensen maken de stad. Gender en diversiteit in de geschiedenis van de Leidse stadscultuur

Schmidt, A.

Citation

Schmidt, A. (2020). *Mensen maken de stad. Gender en diversiteit in de geschiedenis van de Leidse stadscultuur*. Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/136011>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/136011>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Prof.dr. Ariadne Schmidt

Mensen maken de stad.

**Gender en diversiteit in de geschiedenis
van de Leidse stadscultuur**

**Universiteit
Leiden**

Bij ons leer je de wereld kennen

Mensen maken de stad.

Gender en diversiteit in de geschiedenis
van de Leidse stadscultuur

Oratie uitgesproken door

Prof.dr. Ariadne Schmidt

bij de aanvaarding van het ambt van Bijzonder Hoogleraar
van de Magdalena Moons leerstoel.

Geschiedenis van de stadscultuur, in het bijzonder van Leiden
aan de Universiteit Leiden
op vrijdag 28 februari 2020

Universiteit
Leiden

Meneer de Rector, curatoren en bestuursleden van de Stichting Leerstoel Magdalena Moons, gewaardeerde aanwezigen,

Het verhaal van de vrouw naar wie mijn leerstoel is vernoemd is velen van u welbekend. De situatie in Leiden is nijpend in de zomer van 1574. De stad wordt belegerd door de Spanjaarden en is hermetisch afgesloten. Er kan niemand in of uit. Inwoners hebben honger want de voedselvoorraden raken op. De opstandelingen steken in september de dijken door met als doel de Spanjaarden met water te verdrijven maar de wind staat verkeerd. De Spaanse krijsheer Valdez maakt zich op om de stad in te nemen. Op dat moment komt Magdalena Moons in het verhaal. Ze schrikt van het aanvalsplan want ze heeft familie in Leiden wonen. Tijdens een etentje haalt zij Valdez, haar geliefde, over om de aanval op de stad uit te stellen. In ruil belooft ze hem te trouwen. Valdez bezwijkt en dat is net op tijd. De bestorming wordt uitgesteld, de wind draait, het water stijgt, de geuzen kunnen Leiden binnenvaren en de stad is bevrijd.¹

Of Magdalena Moons werkelijk zo'n cruciale rol heeft gespeeld weten we niet. Ze ontbreekt in de vroegste verhalen over het Leids ontzet. Een eerste referentie aan haar bestaan vinden we in de geschiedschrijving van Pieter Bor uit 1621 die melding maakt van een liefdesaffaire van Valdez met een dame in Den Haag. De Italiaanse Strada meldt in zijn *De bello Belgico* dat Valdez uit liefde de aanval op Leiden uitstelt. De Leidse stadsgeschiedschrijver Jan Orlers neemt het verhaal op in zijn *Beschrijvinge der stad Leyden* uit 1641.² In 1646 wordt Moons ten tonele gevoerd in de *Belegering ende het ontset der stad Leyden* van Reinier Bontius. Magdalena heet dan nog Amelia en ze is de bijzit van Valdez - letterlijk een vrouw die samenleeft met een man zonder met hem gehuwd te zijn; in de zeventiende eeuw waarin buitenechtelijke seksualiteit verboden was, niet mis te verstaan als 'hoer'.³ Een tamelijk dubieuze status, en dat was ook wat Magdalena's achterneef Jan Moons ervan vond. De notities die hij schreef om de reputatie van zijn tante te herstellen hadden gedeeltelijk succes. In de herdruk van Bontius' toneelstuk veranderde Amelia van soldatenliefje in een respectabele jonkvrouw. Maar de verschillende versies

werden afwisselend opgevoerd. In de achttiende eeuw groeit de heldinnenstatus van Moons. Zij wordt met verschillende kunstuitingen - toneelstukken, gedichten, schilderijen - in de collectieve herinnering gegrift.⁴

Tot in de negentiende eeuw wetenschappers zich over het verhaal buigen. Er ontstaat twijfel aan het waarheidsgehalte. Uiteindelijk wordt het heldinnenverhaal in 1879 door historicus Robert Fruin naar het land der fabelen verwezen. Fruin wees op het gebrek aan bewijs. Over het verhaal waren geen bronnen te vinden. Het is niet eens zeker dat Moons en Valdez getrouwd zijn geweest.⁵ Mogelijk speelde mee dat het voor de negentiende-eeuwse heren historici toch tamelijk ondenkbaar was dat juist een vrouw zo'n belangrijke rol in oorlogshandelingen had gespeeld.⁶ Dit was de periode waarin heersende seksenormen vrouwen steeds nadrukkelijker tot de privésfeer, huis en gezin beperkten en publiek en politiek aan mannen voorbehouden werd - al was de praktijk veel weerbarstiger.⁷ De geschiedenis van Moons bleek niet te bewijzen. Els Kloek, die uitgebreid over Moons publiceerde, heeft erop gewezen dat vrouwen nu eenmaal minder sporen in de bronnen hebben nagelaten.⁸ Hierdoor is hun geschiedenis lastiger te reconstrueren, verhalen moeilijker te verifiëren. Interessant is hoe Kloek het debat tussen de *believers* en de *debunkers* beschrijft als een *clash* tussen amateurs geïnteresseerd in hun voorouders en historici voor wie bevestiging van de status van hun jonge vak als echte wetenschap zo belangrijk was.⁹ Ik kom hier later op terug.

Moons heeft haar betekenis in de herinnering aan het Leids ontzet binnen de stad niet verloren maar leefde voort als legendarische heldin en verdween uit de serieuze geschiedenisboeken. Moons staat daarmee symbool voor vele vrouwen in steden in het verleden. Ook vrouwen wier doen en laten wél was gedocumenteerd verdwenen uit de historische canon. Naast de legendarische *heilige* was er nog plaats voor de *heks*, in Leiden belichaamd door Goeie Mie wier roemruchte reputatie als gifmengster en seriemoordenares mythische proporties aannam - tot de recente ontmythologisering.¹⁰ Het stereotiepe vrouwbeeld uit de Vroegmoderne Tijd - de vrouw als heks óf heilige - was dominant. Voorbij Mie en Moons was het lastig de

canon te bereiken. De negentiende eeuw - de periode waarin de geschiedwetenschap professionaliseerde - heeft een sterk stempel gedrukt op onze kijk op de geschiedenis van vrouwen. Steeds weer blijkt hoezeer de opvattingen over sekse uit de negentiende eeuw en de *gegenderde* waarden zoals bestendig in de burgerlijke samenleving, onze ideeën over vrouwen in het verleden hebben gekleurd. Niet alleen zijn sommige stadshistorische verhalen, maar ook een deel van de rijke diversiteit van de stadscultuur op de achtergrond geraakt. Ik hoop met mijn leeropdracht - *Geschiedenis van de stadscultuur, in het bijzonder van Leiden*, met speciale aandacht voor genderspecten - hierin verder verandering te brengen.

Wat heeft een genderperspectief de geschiedenis van de stadscultuur te bieden? Wat moeten we ons voorstellen bij de geschiedenis van de Leidse stadscultuur met aandacht voor genderspecten en waarom is dat interessant? Om deze vragen te beantwoorden zal ik in het komende laten zien wat stadshistorisch onderzoek met aandacht voor gender heeft opgeleverd en welke mogelijkheden ik voor de toekomst zie. De beantwoording van deze vragen vraagt allereerst om een nadere bepaling van wat we precies onder stadsgeschiedenis en stadscultuur verstaan en hoe historici die geschiedenis in het verleden hebben bekeken.

Gender, hier gebruikt als synoniem voor sekse, gaat - om de recent verschenen begripsgeschiedenis aan te halen - over het 'onderscheid tussen mannen en vrouwen, mannelijkheid en vrouwelijkheid'.¹¹ Gender verwijst naar biologisch verschillen maar is ook een sociale constructie.¹² Belangrijk is te realiseren dat de invulling van beide begrippen en ook de relaties tussen seksen, historisch veranderlijk zijn. Met andere woorden: dat wat we in een bepaalde tijd als typisch vrouwelijk beschouwen, hoeft dat in een andere periode helemaal niet te zijn. Het is interessant om te kijken hoe en waarom de invulling veranderde, én wat de gevolgen waren van bepaalde sekserelaties voor de geschiedenis van de stadscultuur. Gender gaat niet alleen over vrouwen. Dat veel van mijn voorbeelden over vrouwen gaan, komt omdat ik me daar in mijn eigen onderzoek veel mee heb bezig gehouden.

Stadsgeschiedenis

Steden fungeerden als drijvende kracht achter de transformatie die Europa sinds de Middeleeuwen heeft doorgemaakt, zo stelde Peter Clark.¹³ Steden zijn voorgesteld als centra van macht en beleid, hubs van kennis en innovatie, centrale locaties van cultuur, creativiteit, werkgelegenheid, onderwijs en zorg, sociale mobiliteit en vrijheid van ideeën.¹⁴ Veel stadshistorici vertrekken vanuit de veronderstelling dat steden specifieke praktijken en gedragspatronen, normen en waarden genereren.¹⁵ De stad was, of werd gezien als chaotisch en bedreigend maar bood bewoners, bevrijd van familie- en gemeenschapsbanden, ook zelfstandigheid en ruimte voor ontwikkeling van een eigen identiteit.¹⁶ Maar op welke manier hebben historici die steden in het verleden nu bestudeerd?

Het is al vaak opgemerkt: stadshistorici vinden het lastig om hun onderzoeksobject te definiëren.¹⁷ Traditioneel werden binnen stadsgeschiedenis drie benaderingen onderscheiden. In de biografische benadering worden de politieke, sociaal-economische en culturele aspecten van één stad bestudeerd. Volgens Pim Kooij was deze variant waarbij de stad als microkosmos losgezongen was van de buitenwereld en de geschiedenis gecompartmentaliseerd in hoofdstukken werd gepresenteerd, niet erg aantrekkelijk.¹⁸ Stadsbiografieën zijn niettemin populair, ook bij breder publiek. Dat komt, zo stelden Bruno Blondé, Marc Boone en Anne-Laure Van Bruaene recent, omdat lezers zich gemakkelijk met de stad kunnen identificeren, terwijl omgekeerd de publicaties bijdragen aan de versterking van de stedelijke identiteit.¹⁹ In de tweede benadering, de geografische, staat de centrumfunctie van de stad centraal. De stad wordt bestudeerd als multifunctioneel centrum van politieke, economische, sociale en culturele activiteiten in relatie met andere steden en met het platteland.²⁰ De derde vorm van stadsgeschiedenis is de exemplarische benadering waarbij het stadsarchief fungeert als laboratorium om sociaal-wetenschappelijke of historische hypothesen te toetsen. De stad staat hierbij niet centraal.²¹ Om die reden is deze aanpak door stadshistorici ook wel afgewezen als vorm van 'echte stadsgeschiedenis'.²²

Er zijn meer perspectieven. Charles Tilly ziet de stad juist

graag als laboratorium.²³ Hij vindt steden bij uitstek geschikt om de interactie tussen grote sociale processen en de routine van het dagelijks leven te onderzoeken.²⁴ De waarde van de door hem bepleitte vergelijkende geschiedenis is inmiddels gebleken uit mooie studies naar steden in de wereldgeschiedenis en deelaspecten van het stedelijk leven als gilden, burgerschap of criminaliteit.²⁵ De in stadsgeschiedenis warm onthaalde *spatial turn* stimuleerde de interdisciplinaire samenwerking en boorde nieuwe onderwerpen aan. Historici, archeologen, bouwkundigen en geografen gingen intensiever samenwerken. Er ontstond ook aandacht voor beleving en beeldvorming van ruimten en de manier waarop stadsbewoners zich ten opzichte van elkaar door de stad bewegen.²⁶

Aandacht voor zulke cultuurhistorische onderwerpen was in de traditionele benaderingen niet evident. Frijhoff constateerde niet lang geleden dat ‘stadsgeschiedenis vanouds moeite heeft met cultuurgeschiedenis’.²⁷ Met meer recente aandacht voor bijvoorbeeld identiteit, materiële- en herinneringscultuur en creatieve steden is hierin inmiddels ruimschoots verandering gebracht.²⁸ Maar binnen de geschiedenis van de ruimtelijke ontwikkeling verdwenen stadsbewoners - aanvankelijk - gemakkelijk naar de achtergrond en de sterk sociaal-economische invalshoek liet weinig ruimte voor beleving.²⁹ Frijhoff pleitte voor onderzoek naar culturele dimensies binnen stadsgeschiedenis en bestudering van cultuur *van* de stad waarbij het gaat om de beleving en ervaring: wat is de betekenis van de stad ‘in en voor het leven van de bewoners?’³⁰ Bij de beantwoording van deze vraag is, zoals ik zal betogen, aandacht voor gender en diversiteit cruciaal.

Het is opmerkelijk dat er binnen de verschillende benaderingen weinig aandacht is geweest voor de fundamentele maatschappelijke verschillen tussen stadsbewoners. In 2002 stelde Paul van de Laar dat gender in zowel de biografische, de geografische als de exemplarische benadering van stadsgeschiedenis een zelfstandige plaats kan innemen.³¹ Het is daarom teleurstellend dat Jan Hein Furnée en Manon van der Heijden in 2014 nog moesten constateren dat het belangrijke *Oxford Handbook of Cities in World History* aan de ‘agency van, en de

verschillen tussen, sociaal-economische klassen/kasten, religieuze en etnische groepen en mannen en vrouwen’ nauwelijks aandacht besteedt.³² De geschiedenis van de stadscultuur biedt mogelijkheden. Binnen het onderzoek naar stadscultuur van alledag³³ en de manier waarop bewoners de stad beleefden, vorm gaven aan hun stad en stedelijke instituties en hun leven als stadsbewoner, is het zinvol om de verschillen tussen al die bewoners in de gaten te houden.

Het karakter van de stad maakt Leiden geschikt voor zulk onderzoek. Leiden was een belangrijke textielstad, was (is) een universiteitsstad waar geleerden en studenten vanuit verschillende hoeken van de wereld naartoe kwamen en van daaruit uitwaaierden. Leiden was een vluchtelingen- en migrantenstad, geboorteplaats van kunstenaars en denkers, een stad die fungeerde als verzorgingscentrum voor haar omgeving en een stad die, net als veel andere, op verschillende momenten in de geschiedenis meer vrouwen dan mannen onder haar inwoners telde. Zorgden deze elementen nu voor een typische Leidse stadscultuur? Met het zoeken naar een antwoord op deze vraag moeten we voorzichtig zijn.

Wat is nu typisch Leids? Hans Blom noemde drie bijzonderheden. Ten eerste de vorm, de unieke plek aan de Rijn en het sinds de zeventiende eeuw gestolde stadspatroom. Ten tweede, de eigen geschiedenis met een centrale plaats voor het beleg en ontzet waarin zowel ruimte is voor de werkelijke gebeurtenissen als voor mythen. En ten slotte was de universiteit betekenisvol voor het stedelijk leven.³⁴ Maar, zoals Blom waarschuwde, het is weinig zinvol te zoeken naar een ‘zich boven of buiten de historische werkelijkheid bevindende Leidse “identiteit” met eeuwigheidswaarde’.³⁵ Behalve dat Leiden kenmerken deelde met andere steden, had de stad verschillende betekenissen voor verschillende mensen in verschillende tijden. En aan welk verhaal verlenen we dan voorrang? Het idee van een complex en gevarieerd patroon aan stedelijke identiteiten lijkt meer recht te doen aan de stedelijke ervaring.³⁶ De dynamiek van de stad maakt Leiden geschikt voor onderzoek naar de betekenis van gender en diversiteit in het stadsverleden. De volgende vraag is dan: wat is het belang van zo’n perspectief?

De (verklarende) kracht van gender in stadshistorisch onderzoek

Stadsbewoners

Als we kijken naar de demografische samenstelling van de stedelijke bevolking, de *kwantitatieve backbone* van de stad, dan valt op dat ook Leiden gekenmerkt werd door, wat demografen noemen, een ongelijke sekseratio. Er waren, in elk geval op verschillende momenten in de geschiedenis, meer vrouwen dan mannen in de stad. Volgens de volkstelling van 1574 was het aantal gezinnen met een vrouw aan het hoofd tijdens het beleg opmerkelijk groot. De bijzondere omstandigheden rond de Tachtigjarige Oorlog kunnen deze ongelijke verdeling niet verklaren. Het aantal uitgeweken mannen was klein en krijgshandelingen bleven beperkt tot het wachtlopen op de muren.³⁷ Bovendien bleef de scheve verhouding bestaan. In 1581 waren er op elke 100 vrouwen slechts 78 mannen in de stad. In 1749 100 vrouwelijke gezinshoofden op 80 mannelijke.³⁸ In 1815 100 vrouwen op 76 mannen waarna de verhouding zich langzaam stabiliseerde tot 100 vrouwen op 90 mannen in 1870.³⁹ Zo'n ongelijke verdeling tussen mannen en vrouwen deed zich niet alleen voor in maritieme steden maar ook in de nijverheids- en universiteitsstad Leiden. Hier vinden we een eerste - nogal rechttoe rechtaan - motivatie voor historisch onderzoek vanuit genderperspectief: wie vrouwen in de geschiedenis vergeet, vergeet ten minste de helft van de stedelijke bevolking.

Maar er is meer. In mijn pleidooi voor een geschiedenis van de stadscultuur met oog voor gender en diversiteit gaat het niet alleen om het bijschrijven van onderbelichte groepen, of een steeds verdere differentiatie. Het gaat ook om de dynamiek die de diversiteit teweeg bracht en om de gevolgen van de sekseverhoudingen voor het grotere historische verhaal. Laten we het voorbeeld nemen van die ongelijke sekseratio. Wie zich verdiept in de *oorzaken* en de *gevolgen* hiervan ziet dat het genderperspectief leidt tot een beter inzicht in de vraag naar de betekenis van de stad in het leven van bewoners.

Waar kwam die scheve verhouding tussen mannen en vrouwen vandaan? Vrouwen hadden waarschijnlijk een hogere

levensverwachting dan mannen. Als zij het gevaarlijke kraambled hadden overleefd, overleefden zij waarschijnlijk ook hun echtgenoot.⁴⁰ Seksespecifieke migratiepatronen versterkten de ongelijke verhouding tussen mannen en vrouwen. Aange trokken door werkgelegenheid, sociale voorzieningen, huwelijksmarkt of veiligheid die de thuishaven niet bood, kwamen mannen én vrouwen naar de stad. In de eerste helft van de zeventiende eeuw was zo'n 50 tot 70% van de inwoners buiten Leiden geboren.⁴¹ Vermoedelijk bleven vrouwen, en vertrokken mannen net iets vaker. Daarin speelden dan weer de seksspecifieke mogelijkheden op de arbeidsmarkt een rol.

In de zeevarende Republiek vonden veel mannen werk op zee.⁴² Ongeveer een miljoen mensen, vooral mannen, vertrok bijvoorbeeld met de VOC naar de Oost. De sterfte aan boord was hoog. Met de nuanceringen van de berekeningen zal ik u nu niet vermoeien maar het vertrek, bekend als het 'Indisch lek', van zoveel mannen, vaak van huwbare leeftijd, had z'n weerslag op de bevolkingssamenstelling in Hollandse steden.⁴³ Wie een kijkje neemt achter het traditionele beeld van de Republiek als zeevarende natie, met ontdekkingsreizen, handel, scheepvaart, wetenschap en kunst ziet steden vol vrouwen voor wie de stad zowel gevaren met zich meebracht als mogelijkheden bood. Een groot aantal van hen was ongehuwd, trouwde nooit, of hertrouwde niet.⁴⁴ Velen moesten zelfstandig in het levensonderhoud voorzien - hetgeen overigens ook gold voor de meeste getrouwde vrouwen. Dit had consequenties voor de arbeidsmarkt.

Stedelijke economie

Het is opmerkelijk dat Posthumus al in 1939 het zogenaamde 'vrouwenoverschot' rond 1580 aanmerkte als gunstig voor de ontwikkeling van Leiden tot grote textielstad, vanwege het grote aantal, goedkope vrouwelijke arbeidskrachten.⁴⁵ Hoewel de rol van vrouwen in de textielnijverheid nooit is ontkend, was er weinig oog voor de bredere implicaties. In de twintigste eeuw was de arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen opvallend laag. Lang werd aangenomen dat de wortels hiervan lagen in de rijke Republiek.⁴⁶ Vrouwenarbeid werd in verband

gebracht met de pioniersrol die Nederland vervulde in de ontwikkeling van het gezelligheids- en huiselijkheidsidee, dat zo typerend was voor de burgerlijke stedelijke cultuur.⁴⁷ De rijkdom zou hier, veel eerder dan elders, de praktische realisatie van het huiselijkheidsideaal mogelijk hebben gemaakt. Vrouwen konden het zich permitteren niet te werken.

Door onderzoek weten we dat de situatie anders lag. De arbeidsdeelname van vrouwen was hoog en groeide in de Vroegmoderne Tijd.⁴⁸ Mannen en vrouwen deden ander werk. Maar de gesegmenteerde stedelijke arbeidsmarkt was ook sterk gedifferentieerd en bood vrouwen werk in allerhande beroepen. Arbeidsrelaties bepaalden sterk wie toegang had tot welk werk. De patriarchale, in gilden georganiseerde traditionele ambachten sloten vrouwen formeel op de meest onverholven manier uit door ze toegang tot training en lidmaatschap te onttrekken. Maar paradoxaal genoeg hadden vrouwen in zulke zelfstandige ondernemingen juist als echtgenotes en weduwen toegang tot invloedrijke posities op de werkvloer.⁴⁹ Toename van loonarbeid en verdergaande commercialisering waardoor allerhande diensten werden vermarkt, vergrootten het aantal beroepen voor vrouwen. Rijk werden ze er niet van. Lonen en omzet waren laag. Maar het was wel mogelijk om 'zelfstandig', anders dan alleen via een echtgenoot, toegang te verkrijgen tot de arbeidsmarkt. Met hun werk in de textiel- en andere (proto-)industrieën, de detailhandel en publieke diensten konden vrouwen in het levensonderhoud voorzien én droegen vrouwen bij aan de welvaart en het hoge verzorgingsniveau in steden in de Republiek.⁵⁰

Een verwijzing naar de zeventiende-eeuwse kooplieden Pieter en Johan de la Court is in dit opzicht interessant. Zij pleitten tégen economische regulering en vóór ondernemersvrijheid en tolerantie. Leiden, gekenmerkt door 'veelderleij Natien, Talen, Religien en occupatien' moest de diversiteit via vrijheid cultiveren omdat de stad en burgers daarvan beter zouden worden.⁵¹ Vrijheid zou het welvaren van de stad bevorderen.⁵² In dit pleidooi hadden de gebroeders zeker geen vrijheid voor vrouwen op het oog.⁵³ Dat dit idee niet eens zo anachronistisch zou zijn, toont de Engelse econoom Josiah

Child, die in 1698 stelde dat de Nederlandse gewoonte om zowel zonen als dochters goed te onderwijzen in rekenen en boekhouden bijdroeg aan de welvaart van het land. Het stimuleerde mannen hun bedrijf aan te houden tot aan hun dood, wetende dat hun weduwe uitstekend in staat zou zijn om het voort te zetten.⁵⁴ Terugkijkend zien we dat de relatief egalitaire sekseverhoudingen en opmerkelijk pragmatische omgang met de strenge regels voor vrouwen wel degelijk hebben bijgedragen aan het welvaren en de economische ontwikkeling van de Republiek.

Opvattingen over werkende vrouwen veranderden in de negentiende eeuw, zo ook in Leiden,⁵⁵ al lijkt de ontwikkeling in vrouwenarbeid af te wijken van de landelijke trend. Recent is aangetoond dat de lage arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen in de negentiende eeuw verklaard moet worden vanuit de afwijkende economische structuur: die sectoren waarin vrouwenarbeid afnam of minder zichtbaar was, waren landelijk relatief groot.⁵⁶ En daarmee komen we op het belang van het stadshistorische, lokale perspectief: de structuur van de *plaatselijke* arbeidsmarkt deed er toe. In Leiden zorgde de industrialisatie voor een toename van vrouwenarbeid. Fabrieksarbeid door ongetrouwde vrouwen steeg en beroepsmogelijkheden in de textiel, kleding en reiniging, voedingsmiddelen-, zeep-, papier- en grafische industrie namen toe.⁵⁷

Wat weten we over gehuwde vrouwen? In 1859 zou 57% van de Leidse kleuters een bewaarschool hebben bezocht - hoog boven het landelijk gemiddelde van 17%.⁵⁸ Had dit te maken met het werk van hun moeders?⁵⁹ Of was er in de universiteitsstad goed onderwijs voor alle leeftijden in alle sociale lagen van de bevolking? Hierover bestaat discussie.⁶⁰ Het aandeel gehuwde vrouwen dat in fabrieken werkte was klein en fabrieksarbeidsters kozen liever voor kinderopvang door familieleden (die zij daarvoor overigens betaalden).⁶¹ Bewaarscholen hadden de reputatie van ware kinderpakhuizen. Maar daarnaast ontstonden er in deze periode ook bewaarscholen 'nieuwe stijl' waarin zorg voor de opvoeding voorop stond. Onderwijspionierster Elise van Calcar opende in 1865 de eerste Nederlandse Fröbelschool in de Breestraat, met als doel kinde-

ren niet alleen te *bewaren* maar ook te *ontwikkelen*.⁶² Toch bleef kinderopvang ook belangrijk. In 1885 namen de Leidse textiel-fabrikant Krantz en zijn vrouw het initiatief om een bewaar-plaats op te richten voor kinderen van werkende moeders.⁶³ Dat zoveel Leidse kleuters rond het midden van de negentiende eeuw de bewaarschool bezochten, houdt vermoedelijk verband met het werk dat hun moeders verrichtten, was het niet in de fabriek dan wel als naaisters, werksters of anderszins.⁶⁴

Wat biedt de stad?

Dat was de negentiende eeuw, terug naar de onze. Wat betekende die vroegmoderne stad voor haar bewoners? Ik noemde het al even - de stad bood mogelijkheden. Naast werk waren er instellingen van sociale zorg en instituties om bij onrecht recht te halen. Hiervan maakten ook vrouwen gebruik, niet zelden mét succes - bijvoorbeeld bij te beperkende gildereglementen, ter verdediging van beroepseer, bij ongewenste bezwangering, voor de aanvraag van een scheiding of bij huiselijk geweld.⁶⁵ En wanneer zij het stadsbestuur direct om een gunst vroegen, verwezen vrouwen nog wel eens naar hun status als 'burgeres', die hen sociale en economische privileges bood en kennelijk de mogelijkheid een beroep te doen op een zekere gemeenschaps-zin in tijden van nood.⁶⁶

Wat betreft die bescherming is het veelzeggend dat Johanna de la Court, zuster van Pieter en Johan die zo sterk ageerden tegen de beperkingen die het Leidse establishment migranten oplegde⁶⁷ juist als migrantendochter het recht aan haar kant vond. Johanna had een ongelukkig huwelijk gesloten en spande een proces aan tegen haar drinkende echtgenoot, de hoogleraar filosofie Adriaan Heereboord. Het pleit werd in 1648 tegen zijn zin, in háár voordeel beslecht met een scheiding van tafel en bed.⁶⁸

De stad bood bescherming. De stad impliceerde ook gevaar. De relatieve zelfstandigheid in de stad had een keerzijde. Proletarisering en verarming spaarden vrouwen niet. Afhankelijkheid van loonarbeid maakte hen extra kwetsbaar. Het aandeel vrouwen onder de armen die steun kregen van het Huiszittenhuis aan de Oude Rijn was opvallend groot. Dit

toont hun kwetsbaarheid maar ook de seksespecifieke ideeën over wie er recht had op steun.⁶⁹

Kwetsbaarheid en zelfstandigheid komen samen in de verklaring voor de criminaliteitspatronen in de vroegmoderne stad. Tegenwoordig is zo'n 10 tot 15% van de vervolgd en criminelen vrouw. In de zeventiende en achttiende eeuw vormen vrouwen in Leiden een derde, in sommige jaren zelfs de helft van alle vervolgd en criminelen. Dat was niet alleen omdat zaken als prostitutie en overspel crimineel werden vervolgd. Vergelijkend onderzoek wijst op locatiespecifieke patronen. Waar zedendelicten in havensteden heel belangrijk waren, domineerden in Leiden de eigendomsdelicten.⁷⁰ Endemische armoede en een structureel lage levensstandaard bracht vrouwen ertoe criminaliteit op te nemen in het repertoire van bestaansstrategieën. Daarbij maakten zij handig gebruik van de sterk gecommmercialiseerde, (inter-)stedelijke (illegale) markten waarop zij maar al te goed de weg wisten en van de relatieve anonimiteit in de grote stad.⁷¹

De manier waarop vrouwen zich door de stad bewogen was anders dan die van mannen. Geïnspireerd door de theorieën van De Certeau en Lefebvre onderzoeken historici hoe plekken in de stad betekenis krijgen door de manier waarop mensen ruimte gebruiken. Ruimte verliest zijn neutraliteit door geschreven en ongeschreven regels voor gebruik en de toe-eigening van plekken in de stad door verschillende bewoners. De tijd van de dag, de reputatie van een straat en de achtergrond van een stadsbewoner waren van invloed op de manier waarop ruimte werd gebruikt en wie toegang had tot welke plekken. Op hun beurt creëerden of versterkten stadsbewoners met hun ruimtegebruik ook weer de verwachtingen.⁷²

Het gebruik van stedelijke ruimte door mannen en vrouwen in de Vroegmoderne Tijd laat zich niet vangen in de simpele dichotomie van de gescheiden sferen die het huis aan vrouwen en de straat aan mannen toebedacht. De associatie van vrouwen met 'het huis' was in de Vroegmoderne Tijd zeker niet onbekend, maar bij de interpretatie van die associatie is het belangrijk een paar zaken in de gaten te houden.⁷³ Zelfs de strenge moralistische literatuur maakte onderscheid naar

burgerlijke status: vooral gehuwde vrouwen dienden thuis te blijven omdat zij al hadden gevonden waarnaar door ongehuwden nog werd gezocht. Belangrijk was ook het verschil tussen norm en praktijk: vrouwen bevolkten straten, markten en pleinen. Zó er al onderscheid werd gemaakt tussen publiek en privé werden grenzen langs andere lijnen getrokken dan in de negentiende en twintigste eeuw.⁷⁴ Het huis stond niet gelijk aan 'huiselijkheid' waarmee het sinds de negentiende eeuw wordt geassocieerd en was vaak helemaal niet, en zeker niet voor iedereen zo privé. Door de multifunctionaliteit waren huizen *open* ruimtes.⁷⁵ Het huis bood onderdak aan personeel en kostgangers, fungeerde als ontmoetingsplaats, er werd gewoond en gewerkt. Door het gebruik gaf men stedelijke ruimte betekenis en gender speelde daarin een rol.

Agency en intersectionaliteit

Genoemde voorbeelden tonen de verklarende kracht van gender. Lange tijd bestudeerden historici vooral de invloed van grote maatschappelijke ontwikkelingen als verstedelijking, commercialisering, opkomst van het kapitalisme of het huiselijkheidsideaal op 'de positie van vrouwen'. In recent onderzoek is er meer oog voor verschillen tussen vrouwen én draait men de vraag ook om. Historici kijken naar de gevolgen van de positie van vrouwen en bepaalde seksevenhoudingen voor grotere historische ontwikkelingen. Vrouwen worden daarbij als *agents* van verandering bestudeerd. Als we de betekenis van de stad voor bewoners willen begrijpen is het zinvol te kijken naar de concepten 'agency' en 'intersectionaliteit', die overigens ook wel bekritiseerd zijn.

Uiteraard gaat het niet aan vrouwen macht toe te dichtten die ze niet hadden in een sterk patriarchale samenleving als het vroegmoderne Leiden.⁷⁶ Zo stelde de zeventiende-eeuwse Leidse rechtsgeleerde Simon van Leeuwen: Vrouwen zijn zwaker van aard, minder bekwam dan mannen voor zaken die verstand en beoordelingsvermogen vereisen en daarom zijn vrouwen uitgesloten van bestuur.⁷⁷ Maar gedefinieerd als het vermogen om betekenisvolle keuzes in hun leven te maken en voortkomend uit een 'variatie van alledaagse interacties'

waarmee vrouwen 'sociale en seksenormen aanpassen, heronderhandelen en manipuleren' zoals Deborah Simonton en Anne Montenach voorstelden, toont agency op welke manier vrouwen restricties wisten te overstijgen, en vorm konden geven aan hun leven en leefomgeving.⁷⁸ De mozaiek van mogelijkheden zal kleurrijk blijken te zijn en niet alleen bepaald door sekse.

Het begrip intersectionaliteit,⁷⁹ toegepast om te laten zien hoe verschillende categorieën als gender, klasse, burgerschap, leeftijd, etniciteit op elkaar inwerken bij de in- maar vooral uitsluiting van mensen, is nog weinig toegepast op de vroegmoderne periode.⁸⁰ De tijd van 'de' positie van 'de' vrouw zijn we allang voorbij. Vroegmodernisten zijn zich er goed van bewust dat sociale achtergrond en huwelijks status bepalend waren voor het leven van vrouwen in de stad. Voor toegang tot de arbeidsmarkt, sociale zorg of juridische instrumenten maakte het nogal wat uit of vrouwen ongehuwd, gehuwd of weduwe waren. Maar om beter zicht te krijgen op de betekenis van de stad voor haar bewoners en te zien welke verschillen wanneer belangrijk waren, of werden gemaakt⁸¹ is het niet verkeerd intersectionaliteit systematischer in het onderzoek te betrekken.

De winst kan met enkele voorbeelden worden geïllustreerd. Vrouwen werkten vaak in de kleinhandel. In het Leids register van drankverkoopers zien we ongehuwde vrouwen vaker als drankverkoopsters dan als tapper of herbergier. Dat komt niet (alleen) omdat *vrouwen* het geld niet hadden voor een dure tapperij of herberg, maar omdat het *ongehuwden* aan voldoende kapitaal ontbrak. Achter de geregistreerde mannelijke eigenaren van duurere bedrijven, bleken nogal eens *echtparen* schuil te gaan die hun kapitaal bij elkaar hadden kunnen leggen.⁸² De burgerlijke staat maakte hier het verschil.

Ook stedelijke criminaliteit toont hoe *verschillende* verschillen van invloed zijn. Zoals gezegd was de *gender gap* in criminaliteit in vroegmodern Leiden opvallend klein. Naast een lage sociale status waren ontworteling en de opvallend hoge mobiliteit van vrouwen belangrijke factoren in het criminaliteitspatroon, zeker in de zeventiende eeuw toen het aantal migranten onder de veroordeelden heel hoog was. Wat boven-

dien uitmaakte was de vraag of mensen toegang hadden tot andere manieren om hun conflicten te beslechten. Dat kon in vroegmodern Leiden bijvoorbeeld via de notaris, de vredemakers of de civiele vierschaar. Toegang tot deze instituties werd bepaald door sociale status en de mate waarin iemand was geïntegreerd in de stedelijke samenleving.⁸³ Vrouwen die steviger waren ingebed in de stedelijke gemeenschap losten hun ruzies waarschijnlijk eerder op via deze instanties en hadden minder kans voor het criminele gerecht te worden gedaagd dan vrouwen van buiten de stad.⁸⁴

Hoe sekse, klasse en stedelijk burger- of inwonerschap op elkaar inwerkten wordt duidelijk door de agency van vrouwen die ongehuwd zwanger raakten. Vrouwen konden in deze penibele situatie een rechtszaak aanspannen tegen de vermeende vader om hem ter verantwoording te roepen. Of de doorgaans arme vrouwen hiertoe overgingen was, opvallend genoeg, niet zozeer een kwestie van geld. Veel belangrijker waren sociale contacten, de aanmoediging door de kerkenraad of de regenten van het Huiszittenhuis die natuurlijk wilden voorkomen dat de zorg voor moeder én kind de armenzorg nog verder zou belasten.⁸⁵ Niet (alleen) sociale status maar vooral de mate van inbedding in de stedelijke gemeenschap bleek doorslaggevend.

Gender, klasse, etniciteit, burgerschap, inwonerschap, huwelijkse status, leeftijd. Historisering zal duidelijk maken dat de betekenis van die categorieën door de tijd heen veranderde. Maar op welke manier was dit van invloed op de betekenis van de stad voor haar bewoners? Hoe verhield de stedelijke cultuur zich tot het 'gegenderde' karakter van steden. Hoe gaven al die Leidenaren vorm aan hun stad, aan hun stedelijke identiteit? Aan de beantwoording van dit soort vragen hoop ik met het onderzoek binnen mijn leerstoel te kunnen bijdragen.

Tijdmachine en toneel

Maar hadden we niet geconstateerd dat vrouwen nu juist weinig sporen in de bronnen hadden nagelaten? En wordt het niet nog ingewikkelder als we ook nog informatie wensen over leeftijd, sociale status, herkomst, of over de burgerlijke status van mannen, die vaak niet werd geregistreerd? Jazeker, maar

hier zie ik veelbelovende mogelijkheden van de zogenaamde *Time machine*.

Sinds enkele jaren werken historici in verschillende steden aan tijdsmachines waarbij gedigitaliseerde historische gegevens over mensen, plaatsen, gebeurtenissen en relaties, verzameld uit een veelheid aan historische bronnen aan elkaar worden geknoopt. Met geografische of zelfs 3D-visualisaties kan - uiteindelijk - een virtuele tijdreis door de stad worden gemaakt en kunnen huidige bewoners het verleden van hun stad herbeleven.⁸⁶ Het unieke voor Leiden is dat we dankzij de uitzonderlijk uitgebreide en systematisch opgezette administratie van stadssecretaris Jan van Hout terugkunnen tot in de zestiende eeuw om de stadsbevolking nauwkeurig te reconstrueren. Het zal nog even duren voor de tijdreis werkelijk kan worden gemaakt. Maar de werkgroep Historisch Leiden in Kaart⁸⁷ en het project ECHOES⁸⁸ tonen nu al dat de mogelijkheden veelbelovend zijn, zowel voor de publiekshistorische beleving van het verleden als voor onderzoek naar diversiteit in de Leidse stadscultuur. Het zou mooi zijn de samenwerking tussen verschillende partijen in de stad verder uit te bouwen en samen te werken aan een Leidse Time Machine.

Mijn leeropdracht bestaat naast onderwijs en onderzoek ook uit het verbinden van Leidse erfgoedinstellingen en historische verenigingen met de universiteit. Gelukkig is de verhouding tussen historici werkzaam binnen en buiten de wetenschap, en amateurhistorici veranderd sinds de negentiende eeuw. In de periode waarin historici het wetenschappelijke van hun vak zo graag wilden onderstrepen verweten zij, zo liet Kloek zien, amateurs vooringenomenheid omdat ze bleven vasthouden aan oude verhalen die niet met bronnen waren te staven.⁸⁹ Het is niet in de laatste plaats de opkomst van publieksgeschiedenis die verandering in de verhouding bracht. De toenadering kwam van twee kanten. Juist door de groeiende kloof tussen gespecialiseerde academici enerzijds en amateurhistorici anderzijds groeide het besef dat het belangrijk is wetenschappelijke resultaten breder te delen. Nieuwe onderzoeksmethoden en communicatiestrategieën, vooral op het gebied van digitalisering, zorgden ervoor dat een breed publiek

in historisch onderzoek kon participeren.⁹⁰ De meerwaarde van samenwerking tussen liefhebbers en academici wordt erkend. We zijn op een punt aangekomen dat er verhalen kunnen worden verteld, met respect voor de regels van de wetenschap.

Ook voor het verhaal van Magdalena Moons is plaats. Samen met PStheater, Erfgoed Leiden en Omstreken en de 3 October Vereeniging wil ik Moons graag weer terugbrengen op het toneel, in een productie voor, en vooral door jongeren. Ik stelde dat Moons symbool staat voor de geschiedenis van vele vrouwen. Daarmee leent haar verhaal zich uitstekend voor verdieping in de geschiedenis van vrouwen in de Leidse stads-cultuur en in de veranderingen in onze kijk op dat verleden. Welke rol speelde Moons in de herinnering aan het Leids ontzet? Hoe veranderde deze rol in de afgelopen eeuwen? Wat zegt dit over de plaats van vrouwen in de geschiedenis? Hoe denken we over vrouwen, mannen, helden en heldinnen, vroeger en nu? Moons staat voor meer dan alleen haar eigen heldhaftige verhaal. Ze staat voor de vele vrouwen uit het Leidse verleden met waardevolle geschiedenissen die in de loop der tijd vergeten zijn. En die verdienen een podium.

Tot slot

Aan het einde gekomen van mijn rede wil ik graag mijn dank uitspreken. Op de eerste plaats aan degenen die mijn leerstoel mogelijk hebben gemaakt, het bestuur van de Stichting Leerstoel Magdalena Moons en het curatorium voor het in mij gestelde vertrouwen.

Mede geïnspireerd door verhalen over Christine de Pisan en haar *Livre de la Cité des Dames* toog ik naar de Universiteit van Amsterdam om geschiedenis te studeren. Dat ik daarna door kon in het onderzoek was geweldig. Van mijn docenten, promotor en collega's aan de UvA heb ik veel geleerd. Mede dankzij de Stichting Vrienden van het IISG vervolgde ik mijn loopbaan op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam waar ik een mooie, leuke en leerzame tijd doorbracht met collega's binnen en buiten het vrouwenarbeid-project. In 2010 kwam ik naar de Universiteit Leiden waar ik sindsdien met veel plezier samenwerk met collega's van het

Instituut voor Geschiedenis en in het bijzonder de sectie Economische en Sociale Geschiedenis. Dank. Dank ook aan mijn wegbereidsters binnen en buiten de universiteit, zonder wie ik hier nu niet had gestaan.

Met deze leerstoel breidt de kring van naaste collega's zich uit, zowel binnen het instituut met de sectie Nederlandse Geschiedenis, als buiten de muren van de universiteit. De hartelijke ontvangst stel ik enorm op prijs. Dat ik studenten kan meenemen in de geschiedenis van de stad bleek in de afgelopen periode al heel inspirerend. Ik verheug me op verdere samenwerking bij het slaan van een brug tussen stad en universiteit.

Tot slot, Maurits, Marleen en Abeltje, dank voor jullie steun in allerlei opzichten. Zonder Ivo, Yara, Nathan en Iskan-der was het niet zo leuk geweest om waar dan ook te staan. Ik ben blij dat jullie er zijn.

Ik heb gezegd.

Noten

- 12
- 1 Els Kloek, *Moons, Magdalena*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://resources.huysgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/moons> [08/03/2014].
 - 2 Bor schreef het werk waarin aan de liefdesaffaire werd gerefereerd in 1614. Strada's *De bello Belgico* werd in 1632 gepubliceerd in het Latijn. Orlers neemt het verhaal op in de tweede druk van zijn *Beschrijvinge der stad Leyden*. Els Kloek, *Kenau & Magdalena. Vrouwen in de Tachtigjarige Oorlog* (Nijmegen 2014) 268, 272.
 - 3 <https://ivdnt.org/zoeken-in-woordenboeken?w=bijzit>; Kloek, *Kenau & Magdalena*, 272.
 - 4 Marijke Meijer Drees, 'Vaderlandse heldinnen in belegeringstoneelstukken', *De Nieuwe Taalgids* 85 (1992) 71-82, aldaar 82; Kloek, *Kenau & Magdalena*, 277-278.
 - 5 Ibidem, 278-282. Kloek vond het bewijs dat Moons en Valdez wel degelijk met elkaar getrouwd zijn geweest. Els Kloek, 'Magdalena Moons en het Leidens Ontzet. Een Haagse juffer in oorlogstijd', *Leids Jaarboekje* 101 (2009) 6-23, aldaar 18-19.
 - 6 Kloek, *Kenau & Magdalena*, 11.
 - 7 Symbolisch is de aanpassing van het bekende toneelstuk *Het beleg der stad Leyden* (1774) van Lucretia van Merken door de Kamper Rederijkerskamer Van der Palm in 1854 zoals Jan Postma recent liet zien. Moons speelt hierin een hoofdrol en de dialogen tussen haar en Elizabeth, dochter van burgemeester van der Werf nemen een belangrijke plaats in. Maar omdat de rederijkerskamer geen vrouwen toeliet, en de vrouwenrollen niet door mannen wilde laten spelen, werd het stuk sterk ingekort en verdween Moons – letterlijk – van het toneel. Jan Postma, 'De verminking van een achttiende-eeuws toneelstuk', Stichting Jacob Campo Weyerman, <http://www.weyerman.nl/14388/> (geraadpleegd 25-10- 2019).
 - 8 Kloek, *Kenau & Magdalena*, 287, 314-315.
 - 9 Ibidem, 282-288.
 - 10 Stefan Glasbergen, *Goeie Mie. Biografie van een seriemoordenaar* (Leiden 2019).
 - 11 Myriam Everard en Ulla Janz, 'Een geschiedenis van het begrip sekse. Ter inleiding', in: idem (eds) *Sekse. Een begripsgeschiedenis. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis Xtra #1* (Amsterdam/Hilversum 2018) 9-20, aldaar 9.
 - 12 Elise M. Dermineur, Åsa Karlsson Sjögren en Virginia Langum, 'Introduction', in: idem (eds), *Revisiting Gender in European History, 1400-1800* (New York, Londen 2018) 1-9, aldaar 2.
 - 13 Peter Clark, *European cities and towns: 400-2000* (Oxford 2009) 13.
 - 14 Ibidem, 1-13; Peter Stabel en Michiel Wagenaar, 'Stadsgeschiedenis. Uitgangspunten van een nieuw tijdschrift', *Stadsgeschiedenis* 1 (2006) 1-6, aldaar 2; Leo Lucassen en Wim Willems, 'Steden, instituties en migratie in de Nederlanden. Een inleiding', in: idem (eds) *Waarom mensen in de stad willen wonen 1200-210* (Amsterdam 2009) 7-21.
 - 15 Bert De Munck en Simon Gunn, 'Towards a New Urban History of Europe since 1500', platform paper, https://www.uantwerpen.be/images/uantwerpen/container2721/files/Projecten/UrbanAgency/Platformtext_Towards_a_new_urban_history.pdf (geraadpleegd mei 2019).
 - 16 Clark, *European cities and towns*, 1; J.M. Beattie, 'The Criminality of Women in Eighteenth-Century England', *Journal of Social History* 8:4 (1975) 80-116 aldaar 109.
 - 17 Pim Kooij, 'Het format van de stad. Een evaluatie van recente Nederlandse stadsgeschiedenissen', *BMGN - Low Countries Historical Review* 117:3 (2002) 293-306, aldaar 293; Jan Hein Furnée, 'Beeld, ruimte en maatschappij. Nieuwe wegen in de Nederlandse stadsgeschiedschrijving', *Groniek Historisch Tijdschrift* 162 (2004) 9-27, aldaar 9; R.C.J. van Maanen, *Doorgaande beweging* (Leiden 2004) 3.
 - 18 Kooij, 'Het format van de stad', 294.
 - 19 Bruno Blondé, Marc Boone en Anne-Laure Van Bruaene, 'City and Society in the Low Countries. Urbanisation and Urban Historiography' in: idem (eds) *City and Society in the Low Countries, 1100-1600* (Cambridge 2018) 1-21, aldaar 1.
 - 20 Kooij, 'Het format van de stad', 294-295; Paul van de Laar, 'Stadshistorici en het genderperspectief: een inleiding op het thema vrouwen en de stad', *Sekse en de city. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 22 (Amsterdam 2002) 11-27, aldaar 13-14. Zie voor een overzicht van bestudeerde onderwerpen Furnée, 'Beeld, ruimte en maatschappij', 10, 13-17,19.
 - 21 Van de Laar, 'Stadshistorici en het genderperspectief', 14; H.S.J. Jansen, 'De Nederlandse stadshistoriografie in internationaal perspectief. Een geschiedtheoretische analyse',

- BMGN - Low Countries Historical Review 111 (1996) 47-75, aldaar 47.
- 22 Van de Laar, 'Stadshistorici en het *gender*perspectief', 14. Kooij noemde deze benadering zelfs als voorbeeld van wat stadsgeschiedenis niet zou moeten zijn, te weten een geschiedenis waarbij de stad slechts fungeert als decor voor de bestudering fenomenen op lokaal niveau omdat bestudering vanuit nationaal perspectief (nog) niet haalbaar is. Kooij, 'Het format van de stad', 294. Exemplarische studies in enge zin bieden niet de integrale visie op de stadsgeschiedenis die sommige stadshistorici verwachten maar deze afwijzing doet nu ook weer niet helemaal recht aan de inzichten die dergelijk onderzoek naar deelaspecten van het stedelijk leven opleverden, mogelijk als bouwstenen voor een synthese, in welk geval ze volgens Jansen dan weer wel tot het terrein van de stadsgeschiedenis gerekend zouden kunnen worden. Jansen, 'De Nederlandse stadshistoriografie in internationaal perspectief', 47.
 - 23 Manon van der Heijden, *Een stad vol criminele vrouwen? Vragen die Comparative Urban History kan beantwoorden* (Leiden 2014) 9.
 - 24 Charles Tilly, 'What good is urban history?', *Journal of Urban History* 22 (1996) 702-719, aldaar 704.
 - 25 Peter Clark (ed.), *The Oxford handbook of cities in world history* (Oxford 2010); Jan Lucassen, Tine De Moor and Jan Luiten van Zanden (eds), *The Return of the guilds: Towards a Global History of the Guilds in Pre-industrial Times. Supplement. International Review of Social History* 53 (Cambridge 2008); Maarten Prak, *Citizens without nations: Urban citizenship in Europe and the world, c.1000-1789* (Cambridge 2018); Manon van der Heijden, *Een stad vol criminele vrouwen? Vragen die Comparative Urban History kan beantwoorden* (Leiden 2014).
 - 26 Zie voor een overzicht Furnée, 'Beeld, ruimte en maatschappij', 20-21; Blondé, Boone en Van Bruaene, 'City and Society in the Low Countries', 13.
 - 27 Willem Frijhoff, 'Is een globale cultuurgeschiedenis van de stad mogelijk?', *Stadsgeschiedenis* 9:1 (2014) 57-63, aldaar 57.
 - 28 Het is niet mogelijk hier een compleet overzicht te geven. Zie voor voorbeelden Furnée, 'Beeld, ruimte en maatschappij', 20-23; Blondé, Boone en Van Bruaene, 'Introduction', 13; Ilja Van Damme, 'Het "creative city"-debat: nieuw paradigma of oude politiek? Een kritische introductie voor historici', *TSEG/ Low Countries Journal of Social and Economic History* 10:1 (2013) 102-121; Justin Colson and Arie van Steensel, 'Cities and solidarities. Urban communities in medieval and early modern Europe', in: idem (eds), *Cities and Solidarities Urban Communities in Pre-Modern Europe* (Abingdon 2017) 1-24.
 - 29 Frijhoff, 'Is een globale cultuurgeschiedenis van de stad mogelijk?', 57; Kooij, 'Het format van de stad', 295; Furnée, 'Beeld, ruimte en maatschappij', 15, 19; Jan Hein Furnée en Manon van der Heijden, 'Steden: een wereldgeschiedenis', *Stadsgeschiedenis* 9:1 (2014): 43-47, aldaar 46.
 - 30 Frijhoff, 'Is een globale cultuurgeschiedenis van de stad mogelijk?', 63.
 - 31 Van de Laar, 'Stadshistorici en het *gender*perspectief', 14.
 - 32 Furnée en Van der Heijden, 'Steden: een wereldgeschiedenis', 46.
 - 33 Willem Frijhoff, 'Dynamisch erfgoed. Of: Heeft de cultuurgeschiedenis toekomst?', uitgesproken rede bij het afscheid als hoogleraar Geschiedenis van de Nieuwe Tijd aan de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit, Amsterdam, https://www.researchgate.net/publication/241866349_Dynamisch_erfgoed (geraadpleegd 4-6-2019).
 - 34 J.H.C.Blom, 'Epiloog', in: R.C.J. van Maanen en J.H.C. Blom (eds), *De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 4 Leiden vanaf 1896* (Leiden 2004) 233-243, aldaar 239-343.
 - 35 Ibidem, 239.
 - 36 Deborah Simonton, 'Gender and the urban experience. Introduction', in: idem, (ed.), *The Routledge History Handbook of Gender and the Urban experience* (Abingdon/New York 2017) 1-6, aldaar 3.
 - 37 D.E.H. de Boer en R.J.C. van Maanen, *De volkstelling van 1574. Leiden ten tijde van het beleg* (Leiden 1986) 20-21.
 - 38 D.J. Noordam, 'Gezins- en huishoudensstructuren in het achttiende-eeuwse Leiden', in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (eds), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 87-104, aldaar 100.
 - 39 De - wellicht meer tot de verbeelding sprekende - verhouding tussen *huwbare* mannen en vrouwen was ongelijker: in 1850 telde Leiden 65 mannen op 100 huwbare vrouwen in deze categorie. H.D. Tjalsma, 'De Bevolking' in: R.C.J.

- van Maanen en Boudien de Vries (eds), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 3 1795-1896* (Leiden 2004) 41-51, aldaar 45.
- 40 Ariadne Schmidt en Manon van der Heijden, 'Women Alone in Early Modern Dutch Towns: Opportunities and Strategies to Survive', *Journal of Urban History* 42:1 (2016) 21-38, aldaar 5. Maar over de sekspecificiteit van doodsoorzaken door levensstijl, werkpatronen, voeding of ziekten is nog weinig bekend.
- 41 Jan Lucassen, Immigranten in Holland 1600-1800. Een kwantitatieve benadering. CGM-working papers (Amsterdam 2002) 27. Cijfers over ondertrouw suggereren een omslag van een 'mannenoverschot' in een 'vrouwenoverschot' en een stijging van het aantal vrouwelijke migranten in de jaren veertig van de zeventiende eeuw. Deze berekening gaat uit van de veronderstelling dat men liever niet met een weduwe of weduwnaar trouwde. Ellen Kruse, 'Leidenaren en immigranten in de Gouden Eeuw: integratie of groepsvorming', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 8 (Leiden 1997) 35-49, aldaar 42-43. Voor de bezwaren van het gebruik van huwelijkscijfers voor de berekening van aantallen vrouwelijke migranten zie Lotte C. van de Pol, 'The lure of the big city. Female migration to Amsterdam', in: Els Kloek, Nicole Teeuwen en Marijke Huisman (eds), *Women of the Golden Age. An international debate on Women in seventeenth century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 73-81. De gegeven cijfers geven slechts een minimum aan.
- 42 Jelle van Lottum, *Across the North Sea. The Impact of the Dutch Republic on International Labour Migration, c. 1550-1850* (Amsterdam 2007) 132, 157.
- 43 Ad M. van der Woude, 'Sex ratio and female labour participation in the Dutch Republic' in: Antoinette Fauve-Chamoux en Sölvi Sogner (eds), *Socio-economic consequences of sex-ratios in historical perspectives, 1500-1900* (Milaan 1994) 65-78, aldaar 72-73. Een aanzienlijk deel van de zeevarenden bestond uit buitenlandse migranten, maar de meerderheid kwam uit de Republiek. Van Lottum, *Across the North Sea*, 136. Veel zeelieden, met name die uit Hollandse steden, vertrokken meer dan eens waardoor het *Indisch lek* kleiner moet zijn geweest dan de eerder veronderstelde een derde van de 973.000 vertrekkers. https://www.boomgeschiedenis.nl/media/14/dossier_2.2_effecten_van_de_buiten-europese_scheepvaart_en_handel.pdf
- 44 Ariadne Schmidt, Isabelle Devos en Bruno Blondé, 'Introduction. Single and the city: Men and Women Alone in North-Western European Towns since the Late Middle Ages', in: Julie De Groot, Isabelle Devos en Ariadne Schmidt (eds), *Single Life and the City 1200-1900* (New York 2015) 1-24, aldaar 2-5.
- 45 N.W. Posthumus *Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie II, III. De nieuwe tijd (zestiende tot achttiende eeuw). De lakenindustrie en verwante industrieën* ('s Gravenhage 1939) 20.
- 46 Hettie A. Pott-Buter, *Facts and Fairy Tales about Female Labour, Family and Fertility* (Amsterdam 1993) 67.
- 47 Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Derde druk, Amsterdam 2005) 698.
- 48 Volgens schattingen gebaseerd op informatie uit verschillende steden waaronder Leiden. Ariadne Schmidt en Elise van Nederveen Meerkerk, 'Reconsidering the "First Male-Breadwinner economy": Women's Labor Force Participation in the Netherlands 1600-1900', *Feminist Economics* 18: 4 (2012) 69-96, aldaar 77.
- 49 Ariadne Schmidt, 'Women and Guilds: Corporations and Female Labour Market Participation in Early Modern Holland', *Gender and History* 21:1 (2009) 170-189.
- 50 Elise van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid 1581-1810* (Amsterdam 2007); Schmidt en Van Nederveen Meerkerk, 'Reconsidering the "First Male-Breadwinner economy"'; Danielle van den Heuvel, *Women and entrepreneurship Female traders in the Northern Netherlands, c.1580-1815* (Amsterdam 2007); Marjolein van Dekken, *Brouwen, branden en bedienen. Productie en verkoop van drank door vrouwen in de noordelijke Nederlanden, circa 1500-1800* (Amsterdam 2010); Manon van der Heijden en Ariadne Schmidt, 'Public Services and Women's Work in Early Modern Dutch Towns', *Journal of Urban History* 36:3 (2010) 368-386.
- 51 Arthur Weststeijn, *De radicale Republiek. Johan en Pieter de la Court. Dwarse denkers uit de Gouden eeuw* (Amsterdam 2013) 111.
- 52 Ibidem, 104-111.

- 53 Ibidem, 73-78.
- 54 Josiah Child, *A New Discourse of Trade* (Londen 1698) 4.
- 55 Cor Smit, 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en gezin. Deel II: Werk, opvoeding en huishouden' *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 18 (Leiden 2007) 72-116, aldaar 78; 108-109.
- 56 Corinne Boter, Dutch Divergence? Women's work, structural change, and household living standards in the Netherlands, 1830-1914. Dissertatie Universiteit Wageningen, 2017, 71-72; 162-164.
- 57 Cor Smit, 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en gezin. Deel I: Arbeid van Leidse vrouwen in fabrieken en werkplaatsen, 1800-1910', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 16 (Leiden 2005) 91-142, aldaar 132-134.
- 58 P.C.N. Baesjou, 'Het onderwijs', in: P.C.N. Baesjou e.a. (eds), *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962) 395-422, aldaar 398-399; Hans de Frankrijker en W. Otterspeer, 'Onderwijs en wetenschap', in: R.J.C. van Maanen en B. de Vries (eds), *Leiden. Geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 3 1795-1896* (Leiden 2004) 195-223, aldaar 197.
- 59 Ibidem.
- 60 Smit, 'Arbeidersvrouwen. Deel I', 134. De Amsterdamse arts Coronel merkte in 1864 op dat het aantal gehuwde vrouwen onder de arbeiders in Leidse wolfabrieken gering was. Coronel, geciteerd in Smit, 'Arbeidersvrouwen. Deel 2', 88. Bij ondervraging door de parlementaire onderzoekscmissie in het kader van de arbeidsenquête van 1890 vertelde een leidster dat het aantal kinderen van fabrieksarbeidsters in bewaarscholen klein was. Dit hangt mogelijk samen met het feit dat veel fabrieksarbeidsters aan het einde van de negentiende eeuw ongehuwd waren. Smit, 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en gezin II', 87; Smit, 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en gezin I', 134.
- 61 Sjaak van der Velden, 'Kinderopvang bij De Heyden in 1885', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 25 (Leiden 2013) 67-88, aldaar 86.
- 62 Smit, 'Arbeidersvrouwen. Deel II', 86-87; De Frankrijker en Otterspeer, 'Onderwijs en wetenschap', 196-197.
- 63 Agnes van Steen, "'vol moed en blakende ijver". Aletta Lorentz-Kaiser en de vrouwen-beweging in Leiden (1881-1912)' *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 23 (Leiden 2011) 125-166, aldaar 127.
- 64 De Frankrijker en Otterspeer, 'Onderwijs en wetenschap', 196-197; Baesjou, 'Het onderwijs', 398-399.
- 65 Ariadne Schmidt, 'Gelijk hebben, gelijk krijgen? Vrouwen en vertrouwen in het recht in Holland in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Michiel van Groesen, Judith Pollmann, Hans Cools (eds), *Het gelijk van de Gouden Eeuw. Recht, onrecht en reputatie in de vroegmoderne Nederlanden* (Hilversum 2014) 109-125.
- 66 Ibidem, 119.
- 67 Weststeijn, *De radicale Republiek*, 70-73.
- 68 Ed van der Vlist, 'Een verstrooide brief van een verloren professor. Het eerewoord van Heereboord', *Nieuw Letterkundig Magazijn* 21 (2003) 40-48; Marja Volbeda, *Court, Johanna de la*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://resources.huysgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/courtj> [13/01/2014].
- 69 G.P.M. Pot, *Arm Leiden. levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum 1994) 263-264; Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001) 179-180.
- 70 Ariadne Schmidt, *Prosecuting women. A comparative perspective on crime and gender before the Dutch criminal courts, c. 1600-1810* (te verschijnen Leiden 2020).
- 71 Schmidt, *Prosecuting women*, hoofdstuk 5.
- 72 Elaine Chalus, 'Space, Place and Environment. Introduction', in: Deborah Simonton (ed), *The Routledge History Handbook of Gender and Urban Experience*, 85-90, aldaar 86; Sanne Muurling en Marion Pluskota, 'The gendered geography of violence in Bologna, seventeenth to nineteenth centuries', in: idem, 153-163; Danielle van den Heuvel, Bob Pierik, Bébio Vieira Amaro & Antonia Weiss, 'The Freedom of the Streets. Nieuw onderzoek naar gender en stedelijke ruimte in Eurazië', *Stadsgechiedenis* 2 (2018).
- 73 Volgens Erasmus deden vrouwen er goed aan hun huis zo min mogelijk te verlaten. Thuis zouden zij niet worden blootgesteld aan verleiding of slecht gezelschap. De invloedrijke Juan Luis Vives benadrukte dat dit advies vooral gehuwde vrouwen betrof - zij hadden immers al gevonden waar door ongehuwden nog naar werd gezocht. De associatie van vrouwen met het huis of huiselijkheid werd door mannelijke denkers op allerlei manieren geïllustreerd en gelegitimeerd: de aanduiding van gehuwde

- vrouwen als *huisvrouw*; De verwijzing naar de vrouwelijke fysiek met brede heupen die past bij de voorbestemming thuis te blijven zitten; De representatie van de vrouwelijke deugd met de emblematische schildpad, altijd thuis omdat het huisje op de rug wordt meedragen. Ariadne Schmidt, 'Labour ideologies and women in the Northern Netherlands, c.1500-1800', *International Review of Social History* 56 (2011) 45-67, aldaar 52-53.
- 74 Schmidt, 'Labour ideologies', 52, 59-65.
- 75 Joachim Eibach, 'Das offene Haus. Kommunikative Praxis im sozialen Nahraum der europäischen Frühen Neuzeit', *Zeitschrift für Historische Forschung* 38 (2011) 621-654.
- 76 Howell, sceptisch over het gebruik van het concept, stelt kritisch dat we ons moeten afvragen "what powers we are claiming for women when we assign them "agency". Refererend aan Marx stelt ze de retorische vraag "In what sense then can a woman sufficiently free herself of the patriarchal regime that is "given and transmitted from the past" in order to claim agency?". Martha Howell, 'The Problem of Women's Agency in Late Medieval and Early Modern Europe', in: Sarah Joan Moran and Amanda C. Pipkin (eds), *Women and gender in the Early Modern Low Countries 1500-1750* (Leiden 2019) 21-31, aldaar 22.
- 77 Simon van Leeuwen, *Het Rooms Hollands-Regt* (Amsterdam 1732), 13e druk, 29. "So komt het ook uit den aan-gebooren aart voort, dan, doorgaans der Wyven geslagt, uit een ingeschapen swakheit, minder bequaam zijnde tot saken van verstand en oordeel, als het geslagt der Mannen, de Vrouwen van de bedieninge van alle ampten en waar-digheden, tot bestier van luyden en saken behorende, zijn uitgesloten."
- 78 Anne Montenach en Deborah Simonton, 'Introduction. Gender, Agency and Economy: Shaping the Eighteenth-Century European Town', in: Deborah Simonton and Anne Montenach (eds), *Female Agency in the Urban Economy. Gender in European Towns, 1640-1830* (New York/ London 2013) 1-14, aldaar 4-5.
- 79 De term werd geïntroduceerd door Kimberlé Williams Crenshaw, 'Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics', *University of Chicago Legal Forum* (1989) 139-167.
- 80 Vgl. Anne Montenach, 'Gender and the Underground Economy in the Western French Alps', in: Elise M. Dermineur, Åsa Karlsson Sjögren en Virginia Langum (eds), *Revisiting Gender in European History, 1400-1800* (New York/ Londen, 2018) 29-52, aldaar 30; Zie ook Åsa Karlsson Sjögren, 'Poor girls' Schooling and Transitions of Gender and Class', in: idem, 78-99, aldaar 78-79.
- 81 Vgl. Marlou Schrover, 'Integration and gender', in: Marco Martiniello en Jan Rath. eds, *An Introduction to Immigrant Incorporation Studies: European Perspectives* (Amsterdam 2014) 117-138, aldaar 120.
- 82 Van Dekken, *Brouwen, branden en bedienen*, 183-185; 193-194.
- 83 Schmidt, *Prosecuting women*; Aries van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006) 331-347.
- 84 Schmidt, *Prosecuting women*.
- 85 Griet Vermeesch, 'The Legal Agency of Single Mothers: Lawsuits over Illegitimate Children and the Uses of Legal Aid to the Poor in the Dutch Town of Leiden (1750-1810)', *Journal of Social History* 50:1 (2016) 51-73, aldaar 68.
- 86 <https://amsterdamtimemachine.nl/amsterdam-time-machine/> (geraadpleegd 20-12-2019).
- 87 <http://hfk.erfgoedleiden.nl/> (geraadpleegd 20-12-2019).
- 88 <https://www.erfgoedleiden.nl/nieuws/966-digitale-erfgoedcollecties-toegankelijk> (geraadpleegd 20-12-2019).
- 89 Kloek, *Kenau & Magdalena*, 287-288.
- 90 Faye Sayer, *Public history. A Practical Guide* (Londen/ New York 2019) 15.

PROF.DR. ARIADNE SCHMIDT

Ariadne Schmidt (1972) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. In 2001 promoveerde zij aan dezelfde universiteit op een studie naar weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw. Tussen 2002 en 2009 leidde zij op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam het onderzoeksproject Vrouwenarbeid in de Noordelijke Nederlanden, ca. 1550-1815. Sinds 2010 is zij verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden waar zij achtereenvolgens werkte als docent en als directeur onderwijs van het N.W. Posthumus Instituut, co-director van het onderzoeksproject Crime and gender 1600-1900: a comparative perspective, en universitair docent bij de sectie economische en sociale geschiedenis. In 2018 werd zij benoemd tot bijzonder hoogleraar geschiedenis van de stadscultuur, in het bijzonder van Leiden op de Magdalena Moons leerstoel.

Universiteit
Leiden